

Історія та особливості осушувальних робіт на території Волинського воєводства

Важливою складовою частиною аграрної політики Польської держави було проведення меліоративних робіт на перезволожених землях. Авторка показує форми і методи проведення осушувальних робіт на території Волинського воєводства в 20–30 рр. ХХ ст.

Ключові слова: меліоративні роботи, меліоративні канали, земельна реформа, Волинь, перспективний план меліорації, осушувальна територія.

Вера Семешчук. История и особенности осушительных работ на территории Волинского воєводства

Важной составной частью аграрной политики Польского государства было проведение меліоративных работ на перезволожених землях. Автор показывает формы и методы проведения осушительных работ на территории Волинского воєводства в 20–30 гг.

Ключевые слова: меліоративные работы, меліоративные каналы, земельная реформа, Волинь, перспективный план меліорації, осушительная территория.

Vira Semeshchuk. History and features drainage works in Volyn region

An important part of the agricultural policy of the Polish state was to conduct reclamation work on the water-logged lands. The author shows the forms and methods of drainage works in the Volyn region in 20–30 years of the XX century

Keywords: land reclamation works, land reclamation canals, land reform, Volyn region, a plan of reclamation, drainage area.

Відповідно до умов Ризького мирного договору, до Польщі відійшло 35 тис. кв. км території колишньої Волинської губернії. На цих землях у 1921 р. було утворене Волинське воєводство, яке складалось із 11 повітів, 125 гмін і 2734 громад. Населення воєводства становило 1 млн 568 тис. [5, с.174]. З 11 повітів воєводства для нашого дослідження найбільший інтерес становлять польські – Ковельський, Любомльський, Сарненський, Володимирський, де проводилися найбільші меліоративні роботи.

Актуальність проблеми має ряд аспектів. Перший полягає в особливостях землеустрою. На 1921 р. система землеволодіння в регіоні характеризувалася переважанням великої земельної власності, зокрема поміщицької. Якщо 1107 маєткам площею понад 100 га належало 43,4% землі, то 117 947 господарств площею до 5 га обіймали 13,7% землі. Низький економічний потенціал дрібних господарств призводив до звуження внутрішнього ринку, що утруднювало розвиток промисловості і загальний економічний розвиток. Розуміючи це і враховуючи загальний революційний підйом того періоду, польський уряд проводив політику парцеляції, тобто поділу великих маєтків на частини та їх продаж дрібним власникам.

Упродовж 1951–1939 рр. у Волинському воєводстві розпарцельовано близько 333 тис. га землі, з якої 208 тис. га було використано для створення самостійних господарств, а 118 тис. га – на зміцнення малоземельних. Головним наслідком політики парцеляції з точки зору нашої роботи було зростання групи середніх за розміром, економічно міцних господарств, які у випадку їх розміщення у перезволожених регіонах були зацікавлені у меліорації. Однак слід відзначити, в той час, як поміщики прагнули парцелювати гірше, в тому й числі перезволоженому землю, то селяни не завжди її хотіли викупляти, зважаючи на майбутні затрати на осушення. Зрештою, порівняно нижча ціна таких земельних ділянок сприяла їх парцеляції.

Другою важливою особливістю аграрної політики польської держави на Волині у 20–30-х роках ХХ ст. була комасація, тобто ліквідація черезсмужжя та вузькосмужжя в малих і великих господарствах. На 1921 р. у воєводстві черезсмужжя було характерним для 59,2% господарств площею до 50 га. Це обмежувало використання техніки та застосування ефективних агротехнічних прийомів, у тому числі й меліорації, вимагало великих затрат у сільськогосподарському виробництві. До 1938 р. у Волинському воєводстві було комасовано близько 780 тис. га землі у 150 тис. господарств. Комасація, як і парцеляція, сприяла формуванню середніх за розміром, економічно міцних господарств, що також були зацікавлені в осушувальних роботах.

Інші особливості польської аграрної політики на Волині, зокрема ліквідація сервітутів та розвиток осадництва, для процесу меліорації мали менше значення, хоча все ж позначилися на ньому.

Таким чином, аналізуючи основні особливості аграрної політики Польщі на Волині у 1921–1939 рр. стосовно процесу мелі-

орації, слід відзначити їх неоднозначність. Подрібнення великих землеволодінь, що в цілому було потребою часу й історично закономірним процесом, утруднювало проектування і спорудження великих осушувальних систем. З іншого боку, зменшення про шарку дрібних господарств та збільшення кількості середніх створювало передумови для проведення меліорації на кооперативних засадах, що, в принципі, було продовженням традицій земської меліорації. В цілому відзначимо історичну закономірність такої еволюції – незважаючи на те, що Західна Волинь опинилася у межах іншої національної держави, її економіка продовжувала базуватися на капіталістичних засадах.

У досліджуваній історичній період проектування меліоративних робіт на Волині розпочалося на початку 20-х років. Уже 18 квітня 1921 р. воєводська дирекція громадських робіт отримала листа міністерства, в якому йшлося про подання пропозиції щодо перспектив меліорації на території Волинського воєводства [1, арк.7]. Першими пропозиціями місцевої влади було осушення боліт у м. Рівному та регулювання р. Турії у районі Ковеля [7, арк.3]. Однак ці пропозиції не прийнято до уваги. У листі-відповіді з Варшави зазначалося, що йдеться не про конкретні проекти меліоративних робіт, а про складання перспективних планів. І це цілком зрозуміло, оскільки в той час фінансові можливості держави були обмеженими.

Розуміючи велику перспективу проведення осушувальних робіт у регіоні, влада розпочала підготовку до збільшення їхніх обсягів. У 20-х роках розпочалося детальне вивчення ґрунтів, що підлягали осушенню. У цьому відношенні на особливу увагу заслуговують наукові розробки Яна Томашевського і Віктора Зайковського [11, с.77].

Для укладення перспективного плану меліоративних робіт виготовлено карту Волинського воєводства з переліком вододілів великих і малих річок та характеристикою ґрунтів. На її основі склалися проекти осушення окремих ділянок, передусім таких, що підпадали під дію законів про перебудову земельного устрою. Паралельно з цим велася підготовка спеціалістів–меліораторів. Для цього у Ковелі було відкрито спеціальні курси при землемірській школі. На них підготовлено 30 фахівців [12, с.38].

Важливим завданням виявилася подальша розробка наукових основ меліорації та використання осушених земель. Невдовзі після закінчення війни, у 1924 р., відновлює свою діяльність Сарненська дослідна станція. До 1928 р. велась активні роботи щодо розширення її площі, яка досягла 256 га. Вдосконалювалась й організаційна структура: у 1926 р. був організований зоотехнічний відділ, у 1927 р. – відділ лувкіництва, а у 1928 р. – відділ землеробства з агрохімічною лабораторією.

Необхідність удосконалення та впровадження передових на той час методів осушення, насамперед закритого дренажу, привело до організації у 1930 р. на станції гідротехнічного відділу. Зауважимо, що, окрім розробки принципів осушення великих площ, значна увага приділялась і меліорації дрібних ділянок, що визначалося характером тогочасного землеволодіння.

Таким чином, у другій половині 20-х років у Волинському воєводстві склалися передумови для відновлення великомасштабної меліорації.

Перший значний план осушувальних робіт на території воєводства був складений на 1927 р. Він мав дуже загальний вигляд і включав такі основні напрями діяльності, як складання проекту меліорації району Шацьких озер у Любомльському повіті на площі близько 7 тис. га, проект регулювання р. Неретви на відстані 25 км, р. Ікви – 50 км [7, арк.18]. У проведенні меліоративних робіт уже тоді виникли організаційні проблеми.

Масштабні роботи з меліорації на території Волинського воєводства розпочалися після розпорядження Президента Польщі від 16 березня 1928 р. До 1933 р. меліорація проводилась в основному на ґрунтах, що підлягали парцеляції, комасації, ліквідації сервітутів та призначеної для осадництва.

1928 р. був переломним у ході меліоративних робіт. Якщо за 1927–1928 рр. водно–меліоративний відділ воєводської дирекції громадських робіт виконав пошукувальні роботи по лінії каналу р. Західний Буг – Пулемецьке озеро на відстані 6,7 км, то у 1928–1929 рр. ці роботи проведено на 7 об'єктах. Додатково викопано 3,5 км згаданого вище каналу. У наступному 1929–1930 рр. дослідження велась уже на 10 об'єктах [7, арк.48].

У проведенні осушувальних робіт на території Волинського воєводства у кінці 20-х років можна виділити дві переважачі форми. Перша, коли великі земельні власники, маючи значні фінансові засоби й змогу отримати великі кредити, проводили осушення на власних землях. Друга, коли дрібні власники створювали меліоративні товариства «spolki wodny». Відзначимо умовність такого поділу, оскільки спорудження більших меліоративних систем в умовах тодішнього черезсмужжя вимагало посдання інтересів як великих, так і дрібних землевласників у меліоративних товариствах.

Найбільш характерною ознакою тогочасного меліоративного процесу було широке застосування робочої сили місцевого населення у формі шарварків, тобто трудової повинності на користь держави або органів місцевого самоврядування.

Цікаво розглянути співвідношення платних і шарваркових меліоративних робіт, що виконувались у зв'язку із земельною реформою. В цілому по воєводству за 1928–1934 рр. таким чином було осушено 75 тис. га землі шляхом прокладання 1878 км різних каналів. Із них (за весь період) переважна більшість (1348 км) була викопана шляхом проведення шарварків (72%), 530 км – за рахунок платних робіт. Подібним було співвідношення практично в усіх поліських повітах – Володимирському, Ковельському, Любомльському, Луцькому. Натомість у південних повітах, де масштаби осушувальних робіт виявились незначними, співвідношення могло бути й іншим. Так, у Кременецькому повіті шляхом оплатних робіт прокопано каналів у 2 рази більше, ніж шарварками (24 км проти 12 км) [1, арк.2].

Загальною тенденцією в розвитку меліоративних робіт у 1928–1933 рр. було зменшення відсотка оплачувальних робіт і збільшення шарваркових. Якщо у 1928 р. всі 96 км меліоративних каналів було викопано оплачуваними працівниками, то у 1933 р. із 269 км каналів таким чином було прокопано тільки 12 км, а решта – методом шарварку [8, арк.5].

Прикладом спорудження осушувальної системи на початку масштабної меліорації у цей час може служити проект осушення боліт у маєтках Грузятин, Угли і Боровичі, що був складений у 1929 р. [9, арк.1–2]. Проект розроблювався за проханням власників трьох вказаних маєтків, розміщених на берегах р. Стохід, причому в різних повітах – Луцькому і Ковельському. Ґрунти цих ділянок розмежовувались іншими дрібними володіннями, кожне з яких мало невелику частку боліт, унаслідок чого їх власники інколи виступали проти меліорації. Тому проект доводив необхідність утворення меліоративного товариства у формі «водної спілки».

Проект передбачав спорудження трьох систем меліоративних каналів, що мали різну величину осушуваної території: перша – 77,5 км², друга – 21,9 км² і третя – 4,7 км². Таким чином, загальна площа осушуваних земель становила 104,1 км². При оцінці вартості робіт цього проекту вважалося, що 70% витрат піде на очищення, а 30% – на поглиблення вже існуючих каналів. Виходячи з цього співвідношення обсягу робіт та їх вартості, а також із низької ціни робочої сили на Волині взагалі, було встановлено, що виймак 1 м куб. ґрунту в середньому буде коштувати 1,35 злотих.

Показовою є оцінка економічного ефекту майбутніх меліоративних робіт [9, арк.3]. Унаслідок регулярного відведення води покращаться умови, насамперед для лугівництва. 1 га болота у перезволоженому стані давав 7–8 куб. сіна ціною 25–30 злотих, після осушення буде давати 45–50 м куб. сіна набагато вищої якості. Отже, планувалося приблизно шестиразове підвищення продуктивності землі. Окрім цього, передбачалося, що ціна 1 га землі зросте з 150–200 злотих до 1,5 тис. злотих.

У 1935 р. воєводський комісією з питань меліорації розроблено перспективний план меліорації на 1935–1940 рр. Він передбачав упродовж 5 років провести меліоративні роботи на площі 200 тис. га. Прогнозна оцінка цих робіт становила близько 11 млн. злотих, з яких 40% планувалося залучити з державного бюджету, 30% – з місцевих бюджетів і 30% – від приватних осіб [12, с.39–40].

Про загальний обсяг меліоративних робіт на Волині упродовж 1928–1939 рр. свідчать статистичні дані, насамперед про роботи, проведені у зв'язку з аграрною реформою. Табл.1 складено за даними звіту Волинського воєводи за 1937–1938 рр. [4, арк.60].

Після 1932/1933 р. відзначається зменшення обсягів площ земель, що було наслідком економічної кризи. Натомість із цього часу розпочинається державна великомасштабна меліорація початку 30–х років. Вона проявилася із початку спорудження великих (магістральних) меліоративних каналів. Не останню роль у цих роботах відіграла поява великої кількості безробітних. Держава широко використовувала їх працю, поряд із працею безземельних і малозабезпечених селян під час проведення меліоративних робіт [4, арк.57]. Установлено навіть граничні розміри оплати для безробітних, котрі залучалися на такі роботи через Фондуш (фонд) праці. Наприклад, некваліфікований робітник у день міг отримати максимально 3 злотих, кваліфікований – 4, а інженер – до 15 злотих [2, арк.9].

Таблиця 1

Загальний обсяг меліоративних робіт на Волині (1928–1939 рр.)

Роки	Кількість об'єктів	Площа меліорації (га)
1928/29	14	3600
1929/30	27	6900
1930/31	43	4700

1931/32	59	12100
1932/33	69	28600
1933/34	63	11900
1934/35	115	11200
1935/36	59	8500
1936/37	98	5200
1937/38	110	7200
Разом	241	100900

Упродовж другої половини 30–х років обсяги таких робіт постійно збільшувалися, досягнувши максимуму в 1936/1937 р. І це цілком зрозуміло, оскільки без проведення магістральних каналів було неможливо споруджувати ефективні локальні осушувальні системи. Польська держава свідомо йшла на значні фінансові витрати з метою досягати бажаного ефекту у розвитку сільськогосподарського виробництва. Розпочинається державна великомасштабна меліорація 30–х років. Усього за 1933–1938 рр. на території Волинського воєводства було прокладено 145 км основних (магістральних) меліоративних каналів [4, арк.63].

Державні роботи проводились у зв'язку з регулюванням річок Стопирки, Неретви, Стоходу, Бобрівки, Устя, Ставка та спорудження каналів Раймісто – Кияж, Духче – Переспя, загальні витрати на них становили 1 млн 520 тис. злотих, з яких 1 млн 62 тис. були державними кредитами, 145 тис. – внесками місцевих установ і 313 тис. – внесками приватних осіб.

Хід меліорації не був простим. У ряді випадків селяни відмовлялися власними силами виконувати роботи. Наприклад, у 1937 р. мешканці с.Майкова Рівненського повіту відмовилися копати рови шарварком, не зважаючи на те, що раніше виступали за проведення меліорації [6, арк.4–5].

Особливий характер мали меліоративні роботи у Волинському воєводстві на заключному етапі їх проведення, у 1937/1938 звітному році [4, арк.56–60]. У цей рік основні роботи зводилися до здійснення вишукувальних робіт та будівництва. Дослідження були проведені на річках Окопка, Рудовка, Устя та на болотному масиві «Чемерно» на площі 12 тис. га. Окрім цього, були виконані проекти на осушення 9 тис. га. Будівельні роботи велися на 7 об'єктах, а їх загальна протяжність становила 50 км. Найбільшими об'єктами були регулювання р. Неретви протягом 19 км та будівництво каналу Ставок довжиною 12 км.

Упродовж 30–х років продовжувалася наукова розробка проблем меліорації, насамперед на Сарненській науково-дослідній станції. На 1938 р. протяжність її осушувальної сітки, що складалась із магістральних і бокових каналів, досягла 40 км, а дренажна сітка – 60 км. Спостереження велися з 1932 р. і відіграли велику роль у прогнозуванні впливу осушувальних систем на навколишнє середовище [3, с.41–43].

У міжвоєнний період уперше звернули увагу на антропогенні фактори заболочення земель. Насамперед, це були водянні млини, що перегороджували великі і малі річки, утруднюючи стік води. У 30–х роках за рахунок Польської держави було викуплено у приватних власників понад 50 водяних млинів і розібрано їх для покращення умов судноплавства на р.Стир і Горинь. Тільки в районі Луцька з цієї причини розібрано 5 великих млинів [10, арк.5].

Однак, незважаючи на значні успіхи в осушенні перезволоженої землі Волинського воєводства, на кінець 30–х років його поліські регіони в цілому продовжували залишатися краєм боліт.

Список використаних джерел

1. Відомості про земельні ділянки. – ДАВО. – Ф.46. – Оп.4. – Спр.380. – 98 арк.
2. Директивні вказівки Міністерства земельних реформ, інструкції і відомості по проведенню водно-меліоративних робіт в селі Канал – Духче, Переспівської гміни, Любомльського повіту. – ДАВО. – Ф.46. – Оп.8. – Спр.875. – 48 арк.
3. Евдокимова Н.В. Наблюдения за стоком с болота «Чемерно» в Полесье УССР // Мелиорация и водное хозяйство. – К., 1971. – Вып.15. – С.41–50.
4. Звіт Волинського воєводи про загальний стан у Волинському воєводстві, про діяльність державної адміністрації воєводства за 1937–1938 рр. – ДАВО. – Ф.46. – Оп.6. – Спр.567. – 119 арк.
5. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 276 с.
6. Переписка з Рівненським повітовим староством про опір селян села Майкова проведеному меліорації. – ДАВО. – Ф.46. – Оп.9а. – Спр.571 «б». – 13 арк.
7. Програма водно-меліоративних робіт на 1921–1931 рр. – ДАВО. – Ф.46. – Оп.8. – Спр.641. – 49 арк.
8. Програма меліоративних робіт на Волині. – ДАВО. – Ф.46. – Оп.4. – Спр.638. – 19 арк.
9. Проект осушення боліт території маєтку Грузятин, Угли і Боровичі Ковельського повіту в 1929 р. і плани каналів. – ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.6485. – 5 арк.

10. Пропозиції помічника прораба Луцького прорабства про освоєння річки Верхньої Прип'яті на заболочених місцях в Любешівському районі від 26 січня 1961 р. – ДАВО. – Ф.Р-6. – Оп.16. – Спр.650. – 8 арк.

11. Радзій В.Ф. Історія ґрунтових досліджень на Волині // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. пр. – Луцьк: Надтир'я, 1998. – С.77.

12. Шабала Я. Меліоративні роботи на Волині // Суспільствознавчі науки та відодження нації: Зб. наук. пр. – Луцьк, 1997. – Кн.1. – С.37–40.

* * *